

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Received: 27. 09. 2019 • Kabul Tarihi/Accepted: 01. 12. 2019

SAHABÎ KAVLİNİN HÜCCİYYETİ EVIDENCE OF THE WORDS OF THE COMPANIONS

Abdullah ÜNALAN

Doç. Dr. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü/Siirt/Türkiye
aunalan@siirt.edu.tr
orcid.org/0000-0000-2539-56521

Öz

Allah, İslam'ın birinci kaynağı olan Kur'ân'ı kendi muhafazası altına almasıyla, herhangi bir beşerî müdahale söz konusu değilken, Kur'ân'ın tefsîr ve tebyîn görevini yapan hadîs, ilk asırlardan itibaren müdahale ve saldırılara maruz kalmış ve bu müdahaleler günümüze kadar devam etmiştir. Hadîsleri intikal ettiren sahabenin beşer ve beşerî za'fiyetlerle malûl olmakla saldırılara açık olmalarının bu müdahalelerde rolü büyük olmuştur.

Oysa, Allah, Rasûlü ve icma-ı ümmetle tezkiye ve ta'dîl edilen sahabenin konumu çok farklıdır. Zira sahabe vahye şahit olmuş, Rasûlullah (s)'in sohbetlerine, vahyi açıklama kriterlerine ve uygulama şekline mazhar olmuş, O'nun eğitiminden geçmiş, O'nun ahlakıyla karakterize olmuş ve o disiplinle hem Kur'ân'ı, hem hadîsleri rivayet etmiş; illet ve makasidına göre hüküm istinbatında bulunmuştur.

Bu çalışmada, hükümlerin istinbat ve tesbitine yönelik sahabî kavî ve fiilin hüccet olup olmadığı tesbite çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sahabî, Tezkiye, Ta'dîl, Kavî, Fiil, Hüccet

Abstract

When Allah took the first source of Islam, the Qur'an under its protection there was no human intervention and the hadith that served the Qur'an's commentary and tebyîn had been subjected to interventions and attacks since the first centuries and these interventions continued until today. The fact that the companions who passed the hadiths were open to attacks by being known for human and human weaknesses had an important role in these interventions.

However with the combination of Allah, the messenger and the ummah with the position of purification, and changed companions is very different. Because the companions witnessed the revelation, the messenger of Allah's conversation, revelation criteria and the way of application was given passed through his education characterized by his morality and that the hadith according to mallet and scissors found the rest of the provision.

In this study it will be tried to determine whether the companion kavî and action for the determination and determination of the provisions are huccah or not.

Keywords: Sahabî, Tezkiye, Ta'dîl, Kavî, Action, Huccah

Giriş

Rasûlullah (s) Hatemü'n-Nebiyîndir. Nübüvveti uygun yüce fitratı ve hayatının her safhasıyla en ideal 'üsve-i hasene'dir. O'nun, Kalamullah'ı tebyîn ve en ince teferruatına kadar tebliğ ettiği gibi kavil, fiil ve takrîrleriyle de yaşamış ve Kur'ân'ın mücessem bir örneği olarak saadetin nasıl yaşanabileceğini göstermiştir.

“Eğer (peygamber) bizim adımıza bazı sözler (fiiller) uydurmuş olsaydı, şüphesiz onu kısıvrak yakalar, sonra onun can damarını koparırdık” (Hakka, 69/44-46) tehdidi altında, *“Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!”* (Hûd, 11/112) İlahî vahye muhatap bir elçidir. Söylediği ve yaptığı her şeyin otantikliğini bozmadan uygulamıştır. Böyle olmasaydı, bütün beşerî za'fiyetlerle mübtela; 'Cahiliyye' denilen bir asırda, insanî ve manevî değerlerin ekserisinden mahrum müşrik bir toplumdaki, 'insanlığa örnek' bir nesil inşa etmesi mümkün olmazdı. O, sahabe neslini böyle realize etti.

Hz. Peygamber, Allah'ın son ve evrensel peygamberidir. O, geçmişi inkâr eden bir devrimci değil, geçmiş peygamberlerden de izler taşıyan toplumsal hayatın reellerini dizayn ederek olgunlaştıran ve insan fitratıyla örtüşen tabii bir hale getiren bir ıslahatçidir. O, insan saadetini sağlayan ilkelerde bir boşluk bırakmasaydı, 'Hatimü'n-Nebiyîn' olmaz ve o boşlukları dolduracak yeni resûllere ihtiyaç duyulacaktı.

Bu hakikatten hareketle hadîsleri (kavil, fiil ve takrîr) entellektüel analizlerin ekseninde yer almış ve almaya devam edecektir. Hadîsin hücciyeti, Ehl-i Sünnet alimlerinin kollektif yorumlarıyla (icma') İslam kültürünün ikinci kaynağı olarak kabul edilmiştir.

Hz. Peygamber'in (s) mesajları/hadîsleri 'risalet'i temsil eder. Her beşer gibi O'nun mübarek bedeni de *“Muhakkak sen de öleceksin”* (Zümer, 39/30) gerçeğiyle yüzleşmiştir. Dolayısıyla 'Rasûlullah' (s) denildiğinde, ilim adamlarının uğraş eksenini ve gündemlerini yatay ve dikey olarak derinden etkileyen hadîsleri akla gelmektedir. Hadîs, müslümanların duygularını şekillendirdiği gibi, bireysel reflekslerini, toplumsal ve siyasal çalışmalarını, ekonomik ilkelerini, ticarî aktivitelerini; askerî programlarını; kısaca bakış açılarını, hatta hayallerini de şekillendirmiştir.

Tarih, farklı statü, düşünce, millet, ırk ve dinlerden gelerek Rasûlullah (s)'in ortaya koyduğu inanç ve ahlak potasında eriyip yeniden dirilen sahabenin homojen hayatını örnek alıp uygulayan her çağdaki toplumların aynı güven, huzur ve başarıyı yakaladığına şahitlik etmektedir.

Son bir kaç asırdır gittikçe globalleşen dünyada küresel düzeyde yaşanan kültürel, siyasal ve medyatik sonuçlarının yansıdığı sosyal ilişki ve olaylar milletleri kaynaştırmış, etkileşimlerini hızlandırmış ve kültürel verilerinin adeta harmanlaşmasına sebep olmuştur. Özellikle Batı, etkin rolüyle bilinçli şekilde, parçalanmış ve siyasal-kültürel olarak işgal edilen İslam dünyasını derinden etkilemiştir. Dünya hakimiyetini çağlarca ellerinde tutan müslümanlar, yüzleştikleri kültürleri kendi iç dinamiklerinde yoğurup şekillendirirken son iki asırda, vizyon, misyon ve motivasyonunu kaybederek yabancı kültürlerle boyun eğmiş, taklitçilikten öteye geçememiş, kayda değer bir tez ortaya koyamamış, antitezlerle savunma pozisyonundan kurtulamamışlar. Bu etkilenmeyle, büyük ihtimalla nesilden nesile aktarılan hadîs ve muazzam normatif kültürü bize aktaran güzide sahabe ve bilim adamlarımız gibi vazgeçilemez kaynaklarımızda da iç ve dış saldırılardan korunma sıkıntısı yaşanmaktadır. Müslümanlarla vahiy arasındaki en önemli halka olan sahabe ve bağlantı zinciri kopararak vahiy/risalet boşlukta bırakılmak istenmektedir. Oysa Allah, sahabenin omurgasını oluşturan Mühacir ve Ensar'ı icmalen zikredip ta'dîl ve tezkiye ettiği gibi,¹ tamamını da-Kur'ân'ın nüzûlüne paralel-tedricî olarak eğitti ve bu ilkeleri ruhlarında içkinleştirdi; beyinlerini Kur'ân ve sünnete göre kodladı. Vahy ve Rasûlullah (s)'in eğitimi düzleminde öylesine dinamik yetiştirildiler ki talimat ve yasaklamaları karşısında 'semî'nâ ve eta'nâ/duyduk ve itaat ettik' demekten başka bir alternatif düşünemediler.

¹ Tevbe, 9/ 100; 117.

Hata yapan bazı sahabîlerin olması doğaldır. Ancak öncelikle sahabeye hitap eden “*Tevbe edip islah olanlar müstesnadır*”² ayetiyle, hatalarının tevbe ile bağışlandığı görülmektedir. Nitekim en ağır suçları işleyen sahabîler Rasûlullah (s)’a müracaat ederek suçlarını itiraf etmiş, tevbe ettiklerini belirtmiş, gereken cezanın kendilerine uygulanmasını gönül rızalarıyla kabullenmişler.³ Kaldı ki hadîslerin kahr ekseriyetini rivayet eden Ebu Hureyre (ö. 59/686), Abadile,⁴ dört halife, Muaz b. Cebel (ö. 18/639), Ebu Said el-Hudrî (ö. 64/683), Cabir b. Abdullah (ö. 74/693) vb. sahabîlerin hiçbiri cerhe konu olabilecek hatalarla itham edilmemişlerdir.

Rasûlullah (s) ile yakın bir diyalog içinde olan; Kur’ân’ın nüzûlüne, Hz. Peygamber (s)’in yorum ve uygulamalarına şahit olan; kıyas veya yorumlamada; hükümlerin istinbatında, hikmet, illet ve makasidini anlamada meleke edindikleri; kendi anlayışları doğrultusunda dinamik tuttukları bir metodoloji geliştirdikleri hadîse olan hassasiyet ve icraatlarında görülmektedir. Hz. Aîşe’nin, “Rasûlullah (s) hayatta olsaydı şöyle der/yapardı” değerlendirmesi; İbn Mes’ûd’un, ‘Ben Rasûlullah (s) şöyle buyurdu’ diyorum, siz ‘Ebu Bekir, Ömer şöyle dedi’ diyorsunuz’ şeklinde oğlunu azarlaması hadîse olan hassasiyetlerinin göstergesidir.⁵

‘Düşünen canlı’ olan insanda düşünce ayrılıkları doğal bir olgudur. Zira fikirlerde tezin önemi neyse antitezlerin önemi de odur ki sağlıklı düşünen toplumların vazgeçilmezidir. Hz. Muhammed (s)’in, “*Ümmetimin (âlimlerinin) görüş ayrılığında rahmet vardır*”⁶ hadîsinden, anti tezleri özendirici bir tavsiye anlaşılmaktadır. Nitekim Rasûlullah (s)’ın mübarek na’sı daha defnedilmeden, arkadaşları Ensar ve Haşimîler arasında farklı fikir ve öneriler ortaya çıkmıştır.

Kur’ân ve sünneti en iyi anlayan ümmetin seçkin nesli sahabenin farklı formatlardaki kavil ve fiillerinin hüccet olduğunu söyleyen ilim adamları olduğu gibi hüccet olmadığını söyleyen alimler de bulunmaktadır. Birer müctehid olan sahabe kavil ve fiillerinin hücciyeti, ‘ictihad’ları düzleminde değerlendirilmelidir. Bu makalede, mütehasıs alimlerin değerlendirmeleriyle ağırlıklı olarak bu tema işlenecektir.

1. Hüccet

Sosyal bir varlık olan insanın temel hususiyeti düşünmesi, tahlil yapabilmesi, tez ve antitez üretmesidir. Bu özelliği, görüşlerini kabul ettirmesini sağlayacağına inandığı delil/hüccet getirmesini zorunlu kılmaktadır. Delil getirme özelliği, ilk peygamber Âdem (as)’a karşı çıkan İblis’e kadar dayanmakta⁷ ve bu olgu günümüze kadar devam etmektedir.

Müslümanların temel argümanları her ne kadar Kur’ân ve sahîh hadis endeksli ise de düşünce sistematığının sınırlarını belirlenmemiş, muhkem naslar dışındaki alanlar fikir ekzersizliğine bırakılarak görüşlerin delillendirme ufukları açık bırakılmıştır. Nitekim Kur’ân’ın kendisi de, “*Eğer kulumuza indirdiklerimizden bir şüpheye düşüyorsanız, haydi ona (Kur’ân’a) benzer bir süre getirin; şayet iddianızda doğru iseniz Allah’tan başka şahitlerinizi (yardımcılarınızı) de çağırın. Bunu yapamazsanız-ki elbette yapamazsınız!- O halde kâfirler için hazırlanan, yakıtı insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının*”⁸ buyurarak muhaliflerden tezlerini delillendirmelerini istemektedir.

Hüccet getirmek, insanı saran dinsel, fikirsel, siyasal, tarihsel, kültürel bütün algıları kuşatmaktadır. Dolayısıyla alan sınırlandırılması olmadan, her disiplinde hüccete başvurma söz konusudur.

² Nur, 24/5.

³ Ebu Davud, 32/Hudûd 24; Malik, Muvatta’, 41/Hudûd 2.

⁴ Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr b. As, Abdullah, Abdullah b. Zübeyr.

⁵ Müslim, 4/Salat 135; Ebu Davud, 2/Salat 53; Ahmed, Müsned, II. 36.

⁶ Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir Ebu’l-Fadl es-Suyutî, (ö. 911/1505), *el-Camiu’s-Sağîr min Ehadisi’l-Beşiri’n-Nezîr* Feydu’l-Kadîr Şerhiyle beraber), (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye 1415/1994) 1:70, r. 288. Hadîsn anlamı ve sıhhatiyla ilgili görüşler için bkz. Abdurrauf el-Münavî, *Faydu’l-Kadîr*, I.270-274.

⁷ Bkz. A’raf, 7/11-12; Sad, 38/71-76; İsrâ, 17/61.

⁸ Bakara, 2/23-24.

İslam evrensel bir hukuk dinidir. Bu hukukun şarii (kanun koyucu) Allah ve Rasûlü ise de onların eğitimlerinden geçen; bireysel ve toplumsal olarak bu hukukun ilk uygulayıcıları olan ashabın nasrlara yaptıkları ictihadî yorumlarını delillerle temellendirmeleri doğaldır.

İslam hukuk sisteminde, müctehidlerin farklı yorumları, *'Ihtilafü ümmetî rahmetün/Ümmetimin alimlerinin farklı görüşleri/birbirlerine tez üretmeleri rahmettir'*⁹ hadîsiyle paralellik arz etmektedir. Şüphesiz bu farklı görüşler farklı hüccetleri (delil) gerektirmektedir. Bu bağlamda 'hüccet' İslamî literatürde büyük önem arz etmektedir.

Hüccet, hecce fiilinin masdarı olup sözlükte 'delil, belge, senet' gibi anlamlara gelirken terim olarak 'ileri sürülen bir görüşün doğruluğuna delalet eden, onu güçlendiren şey' demektir.¹⁰

Mâturîdîyye âlimlerinden Nureddin es-Sâbûnî delili şöyle tanımlamaktadır: "Delil, kelime anlamı olarak, 'mürşit, rehber, kılavuz'dur. Terim olarak ise, 'bir şey hakkında müspet veya menfi bir hüküm vermeye götüren şeydir. Yani hüccettir."¹¹ Genel olarak 'hüccet', 'delil' ve 'burhan' aynı anlamda kullanılmıştır.

'Delil olmanın (hücciyeye) gerçek anlamı şudur: Ortaya koymak, keşfetmek, delalet etmek. Bundan çıkarılan sonuç: Delili sabit olanla amel etmenin vacib olduğunun gerekliliğidir.'¹²

Kur'ân-ı Kerim'de 19 defa geçen 'hüccet' kelimesi bir yerde 'tartışma' anlamında kullanılırken, *"Güçlü delil (huccetu'l-baliğâ) Allah'ın delilidir. O dileyseydi hepimizi doğru yola iletirdi"*¹³ ayetinde olduğu gibi sekiz yerde 'delil' manasında kullanılmıştır.

Hüccet, hem sözlük hem terim anlamlarında hadîslerde kullanılmıştır. Rasûlullah (s) buyurur: *"Kur'ân, lehinde veya aleyhinde hüccettir!"*¹⁴ Başka bir hadîste, *"Bana anlaşmazlıklarınızı getiriyorsunuz: Unutmayınız ki ben bir beşerim. Biriniz hüccetini (delilini) daha güzel ifade edebilir ve ben sizden duyduklarıma göre hüküm verebilirim. Kardeşinin hakkından bir şey verdiğim takdirde almasın; zira ona ateşten bir parça veriyorum ve kıyamet gününde onunla (Allah'ın huzuruna) gelecektir."*¹⁵

*"Günahkârın hücceti yoktur!"*¹⁶ *"Allah'ın emirleri dışına çıkan, kıyamet gününde hüccetsiz (hiçbir delili, mazereti, savunması olmadan) Allah'ın huzuruna çıkar!"*¹⁷ hadîslerinde de aynı anlamda kullanılmıştır.

Kur'ân bir hüccet (delil) manzumesi olduğu gibi Rasûlullah (s)'ın hadîsleri de birer delil manzumesidir. Zira her ayet ve hadîs, aksinin ispatlanması mümkün olmayan birer hakikatin ifadesidir.

Hadîs literatüründe hüccet, 'Bir ravinin rivayeti delil sayılacak derecede güvenilir olması' demektir.¹⁸ Başka bir ifade ile, 'Râvinin, -İbn Ebî Hâtim tertibine göre-adalet ve zabt yönünden en yüksek mertebede olduğunu gösteren bir kavramdır.'¹⁹ Hüccet, 300 000 hadîsi sened zincirindeki ravilerin biyografileri ve metinleriyle ezberleyen 'hafız' ünvanından daha üstün bir derecedir.

Fikhî literatürde, 'Kesin olsun olmasın mutlak anlamda delil'²⁰ şeklinde tarif edilirken, mutekaddimün, 'Kelâmî anlamda bir akıl yürütme sürecindeki rasyonel kanıtlama'²¹ olarak kullanılmıştır.

⁹ Hadîsin tartışması için bk. İsmail b. Muhammed el-Aclûnî el-Cerrâhî, *Keşfu'l-Hefâ ve Muzîlu'l-İlbâs amma İştihere mine'l-Ehâdîsi ala Elsineti'n-Nâs*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1351), 1: 64-66, r. 153.

¹⁰ Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Kitabu't-Ta'rifât*, yy., ts., s. 82; Rağîb, Hüseyin b. Muhammed el-İsfehânî, (ö. 565/1170), *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, İstanbul: Daru Kahraman, 1986), 155

¹¹ Sâbûnî, Nureddin, *Mâturîdîyye Akaidi*, trc. B.Topaloğlu, (Ankara: DİB Yayınları, 2005), 183,190.

¹² Abdulhalık, Abdulğani, *Hücciyetu's-Sunne*, (Beyrut: Daru'l-Vefa, 1413/1993), 244.

¹³ En'am, 6/149.

¹⁴ Müslim, "Taharet", 1; Tirmizî, "Daavat" 85; İbn Mace, "Tahare" 5; Darimî, *Sünenü'd-Darimî "Vüdû"* 2; Ahmed, b. Muhammed b. Hanbel *Müsned*, 5: 342.

¹⁵ Buhârî, "Şehadât" 27; Müslim, "Ekdiye" 4; Ebu Davud, "Ekdiye" 7; Tirmizî, "Ahkam" 11; İbn Mace, "Ahkam" 5; Malik, b. Enes, *Muvatta*, "Ekdiye" 1.

¹⁶ Ahmed, *Müsned*, 4: 96.

¹⁷ Müslim, "İmare" 58.

¹⁸ Mücteba Uğur, *Huccet, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınlar, 1998) 18. 450.

¹⁹ Süyutî, Celaluddin, *Tedrîbu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevavî*, (Mısır: 13799), 230.

²⁰ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat,2005), 206.

²¹ Hilmi Demir, *Delil ve İstidlalin Mantiki Yapısı*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2012), 17.

Ünlü Eş'arî kelimcisi Bakıllanî (ö. 403/1017) delili, 'Keşfedilmiş, istinbat edilmiş şeylerin bilgisine ulaşmaya imkân sağlayan durum, alamet ve işaretlerden hareketle, duyu ve zorunlu bilgilerle bilinmeyenin bilgisine ulaşmayı sağlayan sebeplerdir' şeklinde tanımlar.²² Cüveynî'ye (ö. 478/1085) göre delil, 'Zarurî bilgi sahasının dışındaki bir alanda bilinmeyenler hakkında sahih bir nazarla kendisiyle bilgiye ulaşılan şeydir.'²³

Maturidî, (ö. 333/944) 'Şu var ki inanç ve telakkinin kaynağını oluşturan kişi, iddiasının doğruluğunu kanıtlayan ve akla hitap eden karşı durulmaz bir *delile* sahip bulunuyor, inatçı olmayanları haklılığını kabule mecbur eden bir burhan sunuyorsa durum değişir'²⁴ demektedir. 'Buna göre Mâturîdî delilin olması gereken iki temel özelliğinden söz etmektedir. Bu özelliklerden biri delilin akla hitap etmesi, diğeri ise; karşı konulamayacak derecede güçlü ve kesin olmasıdır.'²⁵

2. Sahabî

'Sahabî', kök harfleri s-h-b olan masdardan türemiş ism-i mansûb bir kelime olup "*Onlar, ne kendilerine yardım edebilirler, ne de tarafımızdan bir yardım (sohbet) görürler*"²⁶ ayetinde 'menetmek';²⁷ "sahabekellahu/Allah seni korusun" sözünde 'korumak';²⁸ "sahibehu" de 'kaynaşmak';²⁹ "istishabu'l-hal" ifadesinde 'devamlılık' anlamında kullanılmıştır. Sahabî olmak için uzun süre Rasûlullah (s) ile sohbet etmeyi şart koşanlar, sahabe kavramına 'bir halin uzun süre devam etmesi' anlamını yüklemişler.³⁰ 'Ashabu's-Şafiî, Ashabu Malik' ifadesinden de bu devamlılık anlaşılmaktadır. "(Elçi olarak gönderilen bu arkadaşınızda bir delilik (emaresi) yoktur"³¹ ayetinde 'arkadaş' anlamında kullanılmıştır. Sahabî/ashab denildiğinde ilk akla gelen Rasûlullah'ın (s) arkadaş/ıdır. Bu anlam "sahabî/ashab" kavramlarıyla özdeşleşmiştir.

İslam alimlerinin sahabî kavramına yaptıkları tanımlardan genel kabul göreni şudur: 'Müslümanlardan Rasûlullah (s) ile sohbet eden veya O'nu gören sahâbîdir.'³² Bu tanımların her biri farklı şekilde tartışılmış, eleştirilmiş ve eleştirilere cevap verilmiştir.³³

2. 1. Sahabenin Hadîs Hassasiyeti

Kur'ân ve sünnetin ifade ettiği hakikatlerin atmosferinde sahabe ruhsal, duygusal ve fiziksel olarak yoğrulmuş bir nesildir. Hayatlarının her safhası vahiy ve Rasûlullah (s)'ın gölge ve kontrolünde

²² Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el- Bakıllanî (ö. 403/1013), *Temhîdu'l-Evail ve Telhîsu'd-Delail (et-Temhîd fi'r-reddi ale'l-Mülhideti'l-Muattıla ve'r-Rafıza ve'l-Havaric ve'l-Mu'tezile)*, thk. Muhammed Abdulhadi Ebu Rîde-Muhammed Mahmud el-Hudayrî, (Kahire: 1336/1947), 39.

²³ Abdülmelik b. Abdillâh el- Cüveynî, *Kitabu'l-İrşad*, thk. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdülmun'im el-Hamid, (Mısır:1950) 8.

²⁴ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el- Mâturîdî, *Kitabü't-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, (Ankara: İsam Yayınları, 2009) 3.

²⁵ Hüseyin Şahin, *Kelamcılara Göre Delil ve Delil Türleri*, Kelam Araştırmaları 13: 1 (2015), 455 (Mâturîdî, *Kitabü't-Tevhid*, s. 3'ten naklen).

²⁶ Enbiya, 21/43.

²⁷ Bkz. Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekir el Kurtubî, *el-Cami' li-Ahkami'l-Kur'an*, (Beyrut: Darü'l-Fikr li't-Tibaati ve'n-Neşri ve't-Tevzi'), 11: 291.

²⁸ Muhammed b. Mukrim b. Ali İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, (Beyrut: Daru Sadır, 1410/1990), 1: 520.

²⁹ Ahmed b. Muhammed el-Hamevî el- Feyumî, *el-Mısbahu'l-Munîr*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye: ts), 1:333; İbn Manzur, *Lisan*, 1:519.

³⁰ Ancak 'görmek, konuşmak, dövmek.' gibi kavramlarda 'uzun sürelilik' şart olmadığı gibi sahabe kavramının da 'devamlılığı' gerektirmediği gerekçesiyle bu şarta itiraz edilmiş ve sadece 'görme'nin yeterli olduğunu söyleyenlerin görüşleri daha fazla destek bulmuştur. Bkz. İsmail b. Hammad el- Cevherî, *es-Sıhah Tacü'l-Lüğa ve Sıhahu'l-Arabiyye*, (Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melayin 1399/1979) s-h-b md.; Mahmud b. Ömer el- Zameşerî, *Esasü'l-Belağ*, (Mısır: Daru'l-Kutub, 1972), "s-h-b" md.

³¹ Sebe, 34/46.

³² Buharî, "Fezailu's-Sahabe" 1.

³³ Abdülkerim b. Ali b. Muhammed Nemle, *Muhalefetü's-Sahabi li'l-Hadisi'n-Nebevi Dirasetün Nazariyyetün Tatbikiyyetün*, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001), 49-67.

geçmiştir.³⁴ Bera b. Azib'in Rasûlullah (s) ile arasında geçen şu rivayet Hz. Peygamber (s)'in sahabeyi hadîs konusunda nasıl eğittiğinin bir bir örneğidir:

“Rasûlullah (s) Bera b. Azib'e, “*Yatağına girdiğinde okuman halinde, şayet o gece vefat edersen, İslam üzere (fıtrat) öleceğine; sabahlarsan hayr ile sabahlayacağına vesile olacak bazı kelimeleri sana öğreteyim mi? Şöyle dua et: 'Allahım!-Sana güvendiğim ve senden çekindiğimden-nefsimi sana teslim ettim, yüzümü sana döndürdüm, durumumu sana emanet ettim, sırtımı sana dayadım, sana sığınmaktan başka sığınağım ve kurtuluşum yoktur, indirdiğin Kitab'a ve gönderdiğin Nebiy'ye iman ettim!'*” buyurdu. Bera, (duayı tekrarlarken) ‘Nebiy’ yerine ‘Rasûl’ deyince Rasûlullah (s) eliyle göğsüne vurdu ve “*Gönderdiği Nebiy'ye diyeceksin*” buyurdu.”³⁵

Aynı bağlamda şu rivayet de, sahabenin Rasûlullah (s)'ın talimatlarına gösterdikleri hassasiyetlerine verilebilecek bir örnektir: “İbn Ömer, Rasûlullah'tan (s) “*Kadınları camilerde namaz kılmaktan menetmeyin*” buyurduğunu rivayet edince, bir oğlu, ‘Vallahi menedeceğiz!’ dedi. İbn Ömer, aşırı derecede sinirlendi ve ‘Ben sana Rasûlullah'tan söz ediyorum, sen “men edeceğiz diyorsun” dedi.’³⁶

2. 2. Sahabenin Adaleti

Adalet, ‘denge’ anlamında olup, ‘birey ve toplumun ifrat ve tefrite kaçmadan söz ve fiillerinde dengeli/tutarlı olması’dır. Adalet, takvaya sevk ederek sahibini, günah, yalan ve mürüvveti³⁷ ihlal eden davranışlardan koruyan bir duygudur.³⁸

Lügatte ‘doğruluk, istikamet, rıza,³⁹ orta yol (denge), eş, benzer, misil, bir şeyin karşılığı’ gibi manalara gelen adl kelimesi, sıfat olarak da kullanılmakta olup Allah'ın isimlerinden (Esmâ-i Hüsnâ) biridir.⁴⁰

Adalet, Kur’ân-ı Kerîm’de, ‘insanın fizyolojik yapısındaki uyum, âhenk ve estetik görünüm’ gibi anlamlarda da kullanılmıştır.⁴¹ İnsanın ruhî ve manevî yapısında bulunan ve İslâm filozoflarınca inâyet ve nizam kavramlarıyla açıklanan denge (itidal) ve âhenk, adâlet kavramının şümûlüne girer.⁴²

Rasûlullah (s) ile ‘arkadaş’; vahye şahit ve ilk uygulayıcıları olmak; O’nunla aynı ortamda yaşamak, aynı çileleri çekmek; canını, evlatlarını, kısaca dünyevî bütün varlıklarını O’na feda etmek; O’nunla savaş meydanlarında omuz omuza cihad etmek, vahyin maksatlarını kavramak; “en hayırlı toplum olmak”⁴³ mertebelerin en yücesidir. Bu mertebe “*Biz sizi vasat (adil/dengeli) bir toplum kıldık*”⁴⁴ ayetiyle tescil edilerek örnek gösterilmiştir. “Sahabenin tarih ve siyerine vakıf olanlar; onların sahip oldukları ilim, amel, takva, güzel ahlak, heva ve hevsten uzak olma gibi vasıflarına vakıf olanlar Allah’ın,

³⁴ İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Esîr, *Usdü'l-Gabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, thk. Muhammed İbrahim el-Benna-Muhammed Ahmed Aşûr-Muhammed Abdulvahhab Fayid, (yy: Daru's-Şa'b, 1970), 1: 9.

³⁵ Buhari, “Vüdü” 75; Müslim, “Zikr”, 56; Ebu Davud, “Edeb” 98; Tirmizî, “Daavât” 16; Darimî, İsti'zân 51; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 4: 285, 290.

³⁶ İbn Mace, “Mukaddime” 2.

³⁷ Murûet/mürüvvet sözlükte ‘erkeklik/racûliyet’ demektir. Başka bir ifadeyle ‘erkek olma’nın bütün özelliklerini taşımaktır. Terim olarak farklı tanımlarından şunu seçtik: “Nefsin bütün pislik ve kötülüklerden korunması, halk nazarında insanı kötü gösteren bütün davranışlardan sakınılmasıdır.” Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s. 298-299 (Mürüvvet md.) Ünlü tabiîn Şu'be'ye sormuşlar: - Filandan neden hadîs rivayet etmeyi terkettin? -Onun bir katırla dört nala gittiğini gördüm’ cevabını verir. İbn Salah Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî (577-643), *Ulûmu'l-Hadîs*, thk. ve şerh Nureddin İtr, (Beyrut: Daru'l-Fikr, Dımaşk 1406/1986), 107.

³⁸ İbn Salah, *Ulûm*, 12, dipnot 1/2.

³⁹ Bakara, 2/282.

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisan*, ilg. md.

⁴¹ İnfitar, 82/7-8.

⁴² Mustafa Çağrı, “Adâlet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1988), 1: 341.

⁴³ Al-i İmran, 3/110

⁴⁴ Bakara, 2/143.

Nebî ve resuller müstesna, ashabı bütün cin ve insan topluluğuna seçkin kıldığı gerçeğini belirler.”⁴⁵

Hadîs usûlünde en önemli kavramlar adalet, zapt ve ittisal ise de, adalet vasfına sahip olmayandan sahîh hadîsi rivayet etmek söz konusu olmadığından ittisal ve zaptın varlığı bir anlam ifade etmemektedir. Hadîs usûlünün omurgasını adalet oluşturmaktadır.

Müslümanların bilgi kaynakları dörttür: Kur’ân-ı Kerîm, Rasûlullah’ın (s) sünneti, ikisini gelecek kuşaklara aktaran sahabe kavli ve fiilleri ve bunları derinliğine anlamaya çalışan, doğru yorumlanma ve aktarılmaları için büyük gayret ve fedakârlıklar gösteren müctehid (uzman) ulemadır.

Hadîs gibi Kur’ân da sahabe kanalıyla bize aktarılmıştır. Onların bu nakilleri mutlak olarak ‘hüccet’ kabul edilip ahkâmın istinbatına kaynak olmuştur. Bu nedenle Hz. Ömer gibi, ammenin maslahatı gereği bazı Kur’ân naslarını uygulamadan kaldıran söz ve icraatları ‘hüccet’ kabul edilmiştir.⁴⁶

Ashab, Allah tarafından ta’dîl ve tezkiye edilmiştir.⁴⁷ İnsanların dış görünüşlerinin bir kısmını bilen ve masum olmayan bir sıkanın tezkiyesi geçerli iken, ‘Yerde ve gökte kendisine hiçbir şeyin gizli kalmadığı yüce Allah’ın tezkiyesinden sonra hangi tezkiyeden söz edilebilir? Allah’tan daha doğru sözlü kim olabilir?’⁴⁸ “Bütün sahabenin şu özelliği bulunmaktadır: Hiçbirisinin adaleti sorgulanmaz. Hepsî Kitab ve sünnetin nasları ile mu’temed olan ümmetin icmaıyla mutlak olarak ta’dîl edildiklerinden bu konu artık tartışma dışıdır.”⁴⁹

Rasûlullah’ın (s) bir defalık şehadeti yetmesine rağmen, sahabeyi tezkiye ve ta’dil eden birden fazla hadîslerini zikretmek mümkündür: “*Ashabımı eleştirmeyin! Nefsim kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki biriniz Uhud dağı kadar da altın infak etse bir sahabimin verdiği bir ölçek, hatta yarı ölçek⁵⁰ derecesine ulaşamaz!*”,⁵¹ “*Yıldızlar gökyüzünün güvenceleridir, kayboldukları zaman olanlar olur. Ben de ashabımın güvencesiyim, aralarından ayrıldığı zaman, va’dedilenler başlarına gelecektir. Ashabım da ümmetimin güvenceleridir, aralarından ayrıldıkları zaman va’dedilenler başlarına gelecektir.*”⁵² Sahabenin Rasûlullah (s)’a itaati iman, samimiyet, sevgi ve teslimiyetten kaynaklanıyordu. Yaptıkları bazı hatalarını, Kur’ân’ın tesbitiyle unutkanlık veya hatalarına⁵³ hamletmek gerekir.

Sahip oldukları kuvvetli iman, takva, mürüvvet, yüce ahlak gibi vasıflar ve safsata işlerden uzak olmaları sebebiyle kasten Hz. Peygamber’e (s) yalan isnad etmeyen⁵⁴ sahabe sözlerinin hüccet kabul edilmemesi belirtilen vasıflarla çeliştiği kanaatindeyiz.

Argümanlarını Kur’ân ve Sünnet’e (hadîslere) dayandıran Ehl-i Sünnet, sahabenin adil olduğu konusunda icma’ etmiştir.⁵⁵ Kur’ân ve sünnetin ilk uygulayıcıları olan sahabenin ‘adl’ kabul edilmemesi, selef ve halef alimlerinin cumhuruna göre, hadîs ilminin en önemli kriteri olan cerh ve ta’dilden muaf tutulmamaları İslam’ın teorik ve pratiğinde ciddi sorunlara yol açacaktır.⁵⁶

⁴⁵ Muhammed Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafaası* (Difa’un anî’s-Sünne), trc. Mehmet Görmez-M. Emin Özafşar, (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990), 1:183.

⁴⁶ Hayrettin Karaman, *İslam Hukukunda İctihat*, 71.

⁴⁷ Tevbe, 9/20; Al-i İmran, 3/195; Enfâl, 8/74. Ayrıca bkz. Tevbe, 9/21, 88, 100; Hucurat, 49/3; Zümer, 39/18; Bakara, 2/157; Feth, 48/4, 26, 29; Al-i İmran, 3/174; 8/64; Haşr, /9-10.

⁴⁸ Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafaası*, 1:182.

⁴⁹ İbn Salah, *Mukaddime*, s 294.

⁵⁰ Şihabüddin Ebi’l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el- Askalanî, *Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, terkîm, tebvîb, tashîh, tercî M. F. Abdülbaki, M. el-Hatîb, Kusay M. el-Hatîb, (Kahire: Dâru’r-Rayyan li’t-Türas, 1407/1987) 7: 42.

⁵¹ Buharî, “Fezailü’s-Sahabe” 5; Müslim, “Fezailü’s-Sahabe”, 221.

⁵² Müslim, “Fezailü’s-Sahabe”, 51. Bu iki hadîs konunun tetimmesi olarak burada tekrarlandı. Başta muhacir ve Ensar olmak üzere ashabin faziletleriyle ilgili Hz. Peygamber’in (s) hadislerini derleyen Buharî ve Müslim ile diğer güvenilir kaynakların Fezailü’s-Sahabe/Ashab bölümlerine bakılmalıdır.

⁵³ Bakara, 2/286.

⁵⁴ Ebû Şehbe, *Sünnet*, 1: 181.

⁵⁵ Ebû’l-Hasen Ali b. Ebi Ali b. Muhammed el- Âmidî, *el-İhkam fi Usûli’l-Ahkam*, Ta’lik. Abdürrezzak Afifi, (Beyrut: el-Mektebü’l-İslamî, 1402) 2: 90; Subhi Salih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları*, trc. M. Yaşar Kandemir, (Ankara: DİB Yayınları, 1971), 281.

⁵⁶ Bkz. Cüveynî, *et-Telhîs fi Usûli’l-Fıkıh*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1424/2003) 768; Gazalî, *el-Mustasfa min İlmi’l-Usûl*, (Beyrut: Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabî, ts) 1: 64; İbn Salah, *Ulumu’l-*

Kadı Ebû Bekir İbn Arabî (ö. 327/939) sahabenin adaleti konusunda şunları söylemektedir: “Rasûlullah’ın (s) ashabı, vahiy ve nüzulüne şahid olmuş, tefsîr ve te’vîli öğrenmiş; Allah’ın Peygamberi’nin sohbeti, yardımı, dininin ikamesi, hakkın ortaya çıkması ve O’na arkadaşlar olarak seçmiş olduğu kimselerdir... Dinde fakîh olmuş, Allah’ın emir, nehiy ve muradını Rasûlullah’ın (s) açıklamalarıyla öğrenmiş, müşahedeleriyle Kur’ân’ın tefsîr ve te’vîlini O’nun açıklamaları doğrultusunda kavramışlardır. Onlar hidayet önderleri, dinin hüccetleri, kitap ve sünnetin nâkilleridirler. Allah, tavsiyelerine sarılmayı, yollarından gitmeyi, izlerini takip etmeyi ve onlara uymayı emretmiştir: ‘...Kim mü’minlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir.’⁵⁷

Allah ve Rasûlü ile İslam alimlerinin kahir ekseriyetinin, samimiyetle tevbe ettikleri belirtilen ve adil olduklarında icma edilen sahabeyi, bireysel bazı hatalar yüzünden eleştirmenin doğru ve gerçekçi bir yaklaşım olmadığı açıktır.

Muhaddisler, ashabin zaman zaman hadîsi iyi anlamama, sağlam ezberlememe, yanılma ve unutmadan mütevellit hata yapma ihtimalini daima göz önünde bulundurmuşlar. Hatta sahabilerin kendileri, birbirlerini tenkit etmişlerdir. Ancak bu tenkitleri, onların adalet vasıflarını zedeleyici olmaktan ziyade “hıfzetme” özelliklerine yöneliktir. Dolayısıyla, bazı doğal beşerî hataları bütün sahabeye teşmil ederek adil olmadıklarına dayanak yapmak doğru olmasa gerektir.⁵⁸

Sonuç olarak “Sahabenin tamamı, Kur’ân, sünnet ve güvenilir alimlerin icmasıyla, fitne vb. olaylara bulaşmış olsun olmasın mutlak olarak adildir.”⁵⁹ Hem hadîs hem fıkıh metodolojilerinde adaletlerinde ittifak edildiği görülmektedir.

Müsteşriklerin etkisinde kalan çağdaş bazı yazarların, hadîsi bertaraf etmek için sahabenin bireysel hatalarını bütün sahabeyi bağlarcasına tenkit etmelerini samimi bulmak mümkün değildir.

2. 3. Sahabeyi Eleştirme Nedenleri

Hadîsi inkâr hedefiyle Şîa ve onun etkisiyle sahabenin adaletini eleştiren bazı kesimlerin en fazla kullandıkları argüman, onların da normal birer insan oldukları, bazılarının günah işledikleri, zina yaptıkları ve savaşarak birbirlerini öldürdükleridir. Bu iddialar doğrudur. Ancak, sahabeden sonra gelen tabiîn, tebe-i tabiîn, müctehid, muhaddis, müdekkik ve alanlarında uzman olan alimler, bunları bilerek değerlendirme yapmış, cerh ve ta’dîl’in kriterlerini belirlemiş, uygulamış ve ona göre ‘adalet’lerinde icma etmiştir.

Âmidî, sahabe arasında çıkan savaşlar nedeniyle adaletlerini tartışmanın yersiz olduğuyla alakalı şu haklı ve mantıksal argümanı getirmektedir: “Bu, her grubun ictihadının doğru, İslam ve Müslümanların maslahatına daha uygun olduğu kanaatine varılmasındandır. Buna göre, ya her müctehid isabet etmiştir veya biri isabet ederken diğeri ictihadında hata yapmıştır. Her iki durumda da, her iki grubun şahitlik ve

---

Hadîs, 264; Amidî, *İhkâm*, 2: 90; Mecduddin Abdüsselam b. Abdullah b. Teymiyye, *el-Müsvedde fi Usûli’l-Fıkh*, thk. Muammed Muhyiddin (Kahire: Abdulhamid, Matbaatü’l-Medenî, 1384), 292; Süleyman b. Abdilkavi b. Abdülkerim et-Tufî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki, (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1410) 2: 180; İbn Kudame Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî, *Ravdatü’n-Nazır ve Cennetü’l-Münazır*, thk. ve ta’lik, Abdülkerim b. Ali en-Nemle, (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1414) 2: 403; Abdülmü’min b. Kemalüddin Bağdadî Safiyüddin, *Kavaidü’l-Usûl ve Meakilu’l-Fusûl*, thk. Ali Abbas el-Hikemî (yy. 1409), 43; İsnevî, Cemaluddin Abdürrahim b. Hüseyin b. Ali *Zevâidü’l-Usûl ala Minhâci’l-Vüsûl ila İlmi’l-Usûl*, thk. Muhammed Sinan Seyfî’l-Celâlî (Beyrut: Müessesetü’l-Kütübî’s-Sekafiyye 1413), 331; Ebû’l-Hasen Ali b. İsmail el- Ebyarî, *et-Tahkik ve’l-Beyân fi Şerhi’l-Burhan*, thk. Ali b. Abdurrahman Bessam, (Mekke: Camiatu Ümmü’l-Kura,ts), 83.

⁵⁷ Nisa, 4/115. Ebû Hatim, *Cerh*, 1: 7-8 (Mukaddime). Aynı anlamdaki tesbitler için bkz. İbn Hibban, Muhammed b. Ahmed Ebi Hatim et-Temimî, *Kitabu’l-Mecrûhîn mine’l-Muhaddisîn ve’d-Duafa ve’l-Metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyid, (Haleb: Daru’l-Vaî, ts), 1: 34; İbnü’l-Arabî, *el-Avâsim mine’l-Kavâsim*, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, (Kahire: el-Matba’atü’s-Selefiyye, 1371), 34; Âmidî, *İhkâm*, 2: 90-91.

⁵⁸ Amidî, “Sahabi, ictihat ehlidir ve hata yapması mümkündür. Müctehid olan sahabe ve tabiinlerin ona uyma şartı yoktur” demektedir. *İhkâm*, 1:150.

⁵⁹ Kadı İyaz b. Musa el-Yahsubî, *el-İlma’ ila Ma’rifeti Usûli’r-Rivayeti ve Takyidi’s-Sema’*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidî, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2009), 178.

rivayetleri reddedilemez. Zira isabet edenin reddedilemeyeceği açık iken ictihadında hata edenin rivayetinin reddedilemeyeceği icma ile sabittir.”⁶⁰

‘Bütün bu ayet ve hadisler, ashabin adaletini açıkça tasrih ve tesbit etmemektedir’ şeklindeki itiraza Zebidî (ö. 893/1488) şöyle cevap vermektedir: ‘Fitnelere karışmış, karışmamış Sahabe *radiyallahu anhüm*’ün kâffesi mu’temedün-bih (itimad edilen) olanların yani Ehl-i sünnet ve cemâat eimmesinin (imamlarının) icma’ı ile adillerdir... Fitnelere iştirâk etmiş olanları da Ehl-i Sünnet -hüsn-ü zanna binâen-udûl (adil) sayarlar ve bu zevât-ı kiramın kendi mesmu’larını (duyduklarını), ma’lûmlarını (bildiklerini) bile bile tağyir ve tahrif edebileceklerini hattâ zihinlerine uğratamazlar. Hatîb Bağdâdî, *Kifâye*’sinde: ‘Sahâbe’nin adâleti Allahu Teâlâ’nın onları ta’dil etmesiyle, pâk ve tâhir olduklarını bize olan ihbâriyle, onları ümem-i âlem (milletler) içinde ihtiyar ve istifâ buyurmuş olmasıyla sâbit ve ma’lûmdur’ demektedir.”⁶¹

Hadîsi inkâr problemini, itikadî platform yerine akfî bir düzlemde gündeme taşıyanlar, ‘rasyonalist’ akımın iddialarından etkilenmişlerdir. Batı’da başlayan bu akım, bütün argümanlarını ön plana çıkardıkları akla dayandırarak Oryantalistler aracılığıyla İslam Dünyası’nda, pragmatik yaklaşımlarla elde ettikleri temsilcileriyle, farklı kimliklerle ve farklı demagojik senaryolarla temellendirmeyi başardılar.

‘Hadîs’ten maksat, alimlerinin hücciyetinde ittifak ettikleri ‘sahîh hadîs’ olduğu açıktır. Hadîslerin pek çok kısma ayrılmasının nedeni budur. Aksi halde sahîh hadîsin hüccet olduğunda ihtilaf yoktur.

Halkın genelinin hadîs literatüründen habersiz olduğu ülkemizde bu algısal entrikayla avamın zihnini bulandıran guruplar, Şîa’nın sahabeye yönelik algısından etkilenerek sahabenin ‘adil’ olmadıklarını ileri sürmekle hadîsleri red ve inkâr; dolayısıyla Rasûlullah’ı (s) devre dışı bırakmaya çalışmaktadırlar.

Bu bağlamda Kur’ân’ı inkâr gibi sahîh hadîsleri inkâr etmenin de küfrü gerektirip gerektirmediği tartışılmalıdır. Bunu tesbit için hem Kur’ân’ın hem Rasûlullah’ın (s) kendisiyle ilgili tesbitlerine ve O’na biçilen konum ve yetkinin sınırına bakmak gerekir.

“Şüphesiz ki sen dosdoğru yola iletmektesin. O yol göklerin ve yerin sahibi olan Allah’ın yoludur”⁶²
“Eğer Peygamber, bize karşı Kur’ân’a bazı sözler katmış olsaydı, biz onu kuvvetle yakalar sonra şah damarını koparırdık, hiçbiriniz de onu koruyamazdı”,⁶³ “İman edenler ve imanlarına zulmü (küfrü) karıştırmayanlar, işte güven onlarıdır ve hidayet üzere olanlar da onlardır”,⁶⁴ “Biz sana da Kur’ân’ı indirdik ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatsın ve onlar da düşünüp anlasınlar”⁶⁵ ayetleri ile desteklenen ve muhatap olduğu ayetlerden de anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber’in ilahî Kelam’a aykırı açıklamada bulunması parolojik bir durumdur ki, O bundan berfidir.”⁶⁶

Hadîsi inkâr furçası, Şîa itikadındaki Gaybet-i Kübra’dan⁶⁷ sonra sahabeye saldırılarla başlamış, Gulat-ı Şîa’dan Rafizîlerle⁶⁸ İslam düşmanlığına dönüşmüştür.

⁶⁰ Âmidî, *İhkâm*, 2: 91-92; ayrıca bkz. Koçyiğit, Talat, *Hadîs İstılahları*, 379.

⁶¹ Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdullatif ez- Zebidî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercümesi*, trc. Ahmed Nâim, (Ankara: DİB Yayınları, 1976), 19-21.

⁶² Şûra, 42/52-53.

⁶³ Hakka, 69/44-47.

⁶⁴ En’am, 6/82.

⁶⁵ Nahl, 16/44.

⁶⁶ Abdullah Ünal, *Hadîsi İnkâr Problemi*, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4/2 (2017).

⁶⁷ On ikinci imam olan Mehdi-yi Muntazar’ın 256 yılından 329 yılına kadar ki dönemine ‘Gaybet-i Suğra’, bu dönemden sonraki döneme de ‘Gaybet-i Kübra’ denilmektedir.

⁶⁸ Rafizîlik, r-f-d kökünden türemiş isim olup sözlükte “reddetmek, kabul etmemek, terketmek” anlamlarına gelirken terim olarak ‘Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer’in hilafetlerini reddedenler’ demektir. (Bk. Ebû’l-Feth Abdülkerîm eş- Şehristânî (ö. 548/1153), *Kitabü’l-Milel ve’n-Nihal* (İbn Hazm’ın *el-Fasl*’ının kenarında), (Mısır: Darü’s-Sâdir 1317), I: 80). Başka bir ifadeyle Gulat-ı Şîa/Aşırı Şiiler demektir. Tarihsel olarak ilk kez Hz. Hüseyin’in torunu Zeyd b. Ali (79-121/698-739) döneminde, Emevîlere karşı Kufe’de ortaya çıkmıştır. Zeyd’e ilk iki halifenin durumu sorulunca, ‘Haklarında hayır ve iyilikten başka bir şey bilmiyorum’ deyince onu terkedendenin kurdukları bir akım olarak tarihe geçti. Gulat-ı Şîa onu geliştirerek Ehl-i Sünnet düşmanlığına dönüştürdüler. Temelde günümüz Şîa düşüncesiyle örtüşmektedir.

Hadîsleri inkâr ile onlarla amel edilemeyeceğini ileri sürmek arasında bir fark yoktur. Rasûlullah'ın (s) *“Adıma yalan söyleyen cehennemde yerini hazırlasın”*⁶⁹ buyruğundan beri hadîsler kritize edilmiş, sahîh olmayanlar, sahîh olanlardan ayıklanmıştır.”⁷⁰

2. 4. Sahabe ve İctihad

İctihad, Kur'ân ve Sünnetten sonra gelen edille-i erba'anın üçüncü sırasında yer alan şer'î bir hüccettir. Müctehid sahabeler pek çok konuda ictihad etmişler. Ayrıca Rasûlullah'ın (s) kendisi hem ictihad etmiş hem ashaba tavsiye etmiştir:

*“Ben bir beşerim ve siz davalarınızı bana getiriyorsunuz. Biriniz davasını diğerinden daha güzel ifadelerle bana anlatabilir ve ben (gaybı bilmediğimden) ondan duyduklarıma göre onun lehine karar verebilirim. Her kim ki, kardeşinin hakkından bir şey kendisine verirse sakın almasın; zira ben ona ateşten bir parça vermiş oluyorum.”*⁷¹

İctihadî konularda sahabînin ictihadının kendisi için hüccet olduğunda ittifak edilirken, diğer sahabe için hüccet olup olmadığına ihtilaf edilmiştir.

Şafî'ye göre sahabînin, 'Haberî, hadîsin muhtemel anlamlarından birine yorumlarsa kavli hüccettir; zahiri terk ederse kavline uymada ısrar etmem'⁷² görüşüne, Ebû Hüseyin el-Kerhî (ö. 200/815),⁷³ İsfereyînî (ö. 604/1207),⁷⁴ İbn Fûrek (ö. 406/1015)⁷⁵ ve Kıya el-Herrasî (Ebû'l-Hasen Şemsü'lislâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî, ö. 504/1110)⁷⁶ de katılmaktadır.

3. Sahabî Kavli

Sahabe sözünün şer'î hüccet olmadığını söyleyen alimlerin olduğu tartışılmazdır. Ancak hem makale başlığına uygunluk arzedecek doğrultuda hem makalenin boyutunu aşmaması açısından ağırlıklı olarak sahabe sözünü şer'î delil/hüccet kabul edenlerin görüşlerine yer vereceğiz:

Hanefilerin ekserisine göre sahabînin kavli/ameli hüccet olduğu gibi,⁷⁷ 'sahabî, Rasûlullah'tan (s) gördüğü bir sebeple bu yoruma gittiği' gerekçesiyle Mu'tezilî kadı Abdülcebbar'a (b. Ahmed, ö. 415/1024) göre de kavli/ameli hüccettir.⁷⁸ Leknevî (1264-1304/1848-1887) de bu görüşü benimsemiştir.⁷⁹

Sahabînin sahîh hadîse muhalefet etmesi konusundaki ihtilaflarda Leknevî şöyle bir sonuca varmıştır: 'Hüsn-ü zan ve Rasûlullah'ın (s) sahabeye uymayı tavsiye etmesi nedeniyle hadîs ile sahabî sözü cem' edilir' ve hüccet haline getirilir.⁸⁰

Âmidî'nin 'amm hadîsi tahsîs eden sahabî ictihadıyla ilgili görüşü şöyledir: "Umuma muhalefet eden ictihadı bir delile dayanmaktadır. Delilsiz caiz değildir. Aksi halde adalet vasfını kaybeder ve fısıkna

⁶⁹ Buharî, "İlim" 38; Müslim, "Zühd" 72; Ebû Davud, "İlim", 4; Tirmizî, "Fiten", 70; İbn Mace, "Mukaddime", 4; Darimî, "Mukaddime" 25; Ahmed, *Müsned*, 2: 7.

⁷⁰ Ünalın, Abdullah, *Hadîsi İnkâr Problemi*.

⁷¹ Ebû Davud, "Kada" 7. Meşhur Muaz hadîsi de ayrı bir örnektir. Bkz. Ebû Davud, "Kada", 11; Tirmizî, "Ahkam", 3; Darimî "Mukaddime", 20.

⁷² Muhammed b. İdrîs eş-Şafî, *el-Um*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife) 7: 209.

⁷³ Razî, *Mahsûl*, 2/1. 630.

⁷⁴ Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şîrazî, *Tabakatü'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Darü'r-Râidü'l-Arabî, 1978), 126.

⁷⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü'rî. Zerkeşî, *Bahru'l-Muhît*, 4: 369.

⁷⁶ Zerkeşî, *Bahru'l-Muhît*, 4: 369.

⁷⁷ Âmidî, *İhkâm*, 4: 367; Abdulaziz b. Ahmed Buharî, *Keşfu'l-Esrar an Usûli Fahu'l-İslam el-Pezdevî* (Beyrut, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1394), 3: 65; İbn Emîri'l-Hac, Abdulaziz b. Ahmed, *Keşfu'l-Esrar an Usûli Fahu'l-İslam el-Pezdevî*, (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1394), 2: 266.

⁷⁸ Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ömer el-Basrî (ö. 606/1209), *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Muhammed Hamidullah-Ahmed Bekîr-Hasen Hanefî (yy.: Matbaatü'l-Katulikiyye, 1384), 2: 670.

⁷⁹ Bk. Ebû'l-Hesenât Muhammed Abdülhay el- Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fazıla li'l-Es'ileti'l-Aşeretü'l-Kâmile*, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1404/1984), 222-223.

⁸⁰ Leknevî, *Es'ile*, 224-225.

hükmedilir ki, bu icma'ya aykırıdır. Bir delile dayanması halinde, iki delil birleştirilerek umûmun tahsîs edilmesi gerekir. Bu, iki delilden birini iptal etmekten evlâdır.”⁸¹ Dolayısıyla sahabînin kavli hüccettir.

Razî, “Siz insanlar arasından çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz”⁸² vb. ayetler sahabe.. sözlerinin hüccet olduğuna delalet etmektedir⁸³ görüşünü Karafî, “Rasûlullah’tan (s) duydum” demeden sahabenin bazılarına dayanan rivayetler, Rasûlullah’tan (s) duyma ihtimali olduğundan icma’ ile hüccettir”⁸⁴ kanaatiyle desteklemektedir.

İsnevî, Zerkeşî’nin ‘sahabe sözleri dört kısma ayrılmaktadır’ görüşünü nakletmektedir:

3. 1. Görüş Belirtmeye Mahal Olmayan Sahabe Sözleri

İbadet ve ceza konularıyla ilgili kavillerinin hüccet olduğunda ittifak vardır. Alimlerin gerekçeleri şudur: Sahabenin bu sözleri, ya Hz. Peygamber’den (s) duymuşlardır veya rivayet ettikleri merfû’ hadîslerdir. Dolayısıyla bu sözleri hüccettir ve delil olarak kullanılabilir. “İctihada mahal olmayan yerde sahabenin sözü hüccettir. Şafîî, *İhtilafü’l-Hadîs*’de şöyle demektedir: Rivayet edildiğine göre Hz. Ali, bir gece, her rek’atta altı secde yaptığı altı rek’at namaz kıldı. Şafîî ‘Bu hadîsin Ali’den nakledildiği sabit olsa, ona uyarım. Zira, onda kıyasa mahal yoktur. Zahiren Peygamber’e tabi olarak namazı kılmıştır’ demektedir.”⁸⁵

3. 2. Diğer Sahabînin Muhalefet Ettiği Sahabî Sözleri

Sahabe arasında görüş ayrılığı varsa, birinin görüşü diğerine hüccet olamaz ve onun sözüyle amel etmesi caiz değildir. Zira müçtehid sahabînin başka bir müçtehidi taklîd etmesi caiz değildir. Dolayısıyla kendi görüşüyle amel etmesi gerekir. Ancak, muhalefetine rağmen amel etmesini caiz gören usûlcüler vardır.

3. 3. Kimsenin Muhalefet Etmediği Sahabî Sözleri

Meşhur ve muhalefet edilmeyen sahabe sözü Ehl-i Sünnet’e göre icma’ı sükûttir. Ancak sözün sahabe arasında yaygın ve meşhur olması gerekir; aksi halde bu icma’ gerçekleşmez.

3. 4. Bu Üç Grubun Dışında Kalan Sahabî Sözleri

Bu kısım, ictihada mahal olduğu halde meşhur olmayan ve muhalefet edilmeyen sahabe sözleridir ki, âlimler arasında en fazla tartışılan konu budur.

Malik b. Enes, Fahrüddin Razî ve Berzaî’nin bir görüşüne göre İmam Şafîî ve bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel’e göre bu çeşit sahabî sözü hüccettir ve kıyastan önce gelir.

Usûlcüler, sahabe sözünün tabiîn ve tabiînlerden sonraki müçtehitler için hüccet olup olmadığı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir:

1. Kıyasa mutabık olsa da olmasa da mutlak olarak hüccettir.
2. Hiçbir şekilde hüccet değildir.
3. Kıyasa mutabık ise hüccettir, muhalif ise hüccet değildir.⁸⁶

‘Sahabenin muhalefeti hadîsle ihticacı ortadan kaldırmaktadır’, diyenler ile ‘hadîs hüccet olmaya

⁸¹ Âmidî, *el-İhkâm*, 2: 333. Ayrıca bk. İbnü’t-Tîb Ebû’l-Hüseyn Muhammed b. Ali, *el-Mu’temed fi Usûli’l-Fıkıh* (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1426/2005), 2: 175. Ayrıca bk. Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa ed-Debbûsî, *Tekvîmu’l-Edille fi Usûli’l-Fıkıh*, thk. Halil Muhyiddin el-Mîs (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1428/2007), 256.

⁸² Al-i İmran, 3/110. *Feth*, 48/18, 29; *Tevbe*, 9/100; *Haşr*, 59/9.

⁸³ Razî, *el-Mahsûl*, 2: 462-463; Gazalî, *el-Mustasfa*, 1: 302.

⁸⁴ Karafî, *Şerhu Tenkîhi’l-Füsûl fi İhtisari’l-Mahsûl fi’l-Usûl*, ta’l. Ahmed Ferid el-Mezidî, (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1428/2007), 408. Ayrıca bk. Cüveynî, *Burhan*, 2:1361-2; Dîb, Abdulazîm, *Fıkhu’l-İmami’l-Haremeyn Hasaisuhu-Eseruhu-Menziletuhu*, (Kahire: Daru’l-Vefa, 1409/1988) 207; Nesefî, *Muhtasarü’l-Efkâr*, 71.

⁸⁵ Cemaluddin Abdurrahim b. Hasen el-İsnevî, *et-Temhîd*, thk. Muhammed Hasen Hayto (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1434/2013), 610.

⁸⁶ İsnevî, *Nihayetu’s-Sûl fi Şerhi Minhaci’l-Usûl ila İlmi’l-Usûl*, (Kahire: Matbaatu’s-Saade, ts.) Bedahşî’nin Menahicu’l-Ukûli ile), 4. 358-370.

devam eder' diyenler, karşı tarafın ileri sürdükleri delilleri çürütmeye ve her grup kendi görüşünü ispatlamaya çalışmıştır.⁸⁷ Bu tez ve antitezlerden anlaşılın, sahabînin muhalefetiyle amel edilirken, rivayet ettiği hadîs de hüccet olmaya devam ettiğidir.

Sonuç

Sahabenin adalet ve tezkiyesi Kur'ân ayetleri ve Rasûlullah (s)'ın hadîsleri ile sabit olduğu gibi icma-ı ümmet ile de sabittir. Mezaheb-i Erbaba imamları, Said b. Müseyyeb (ö. 93/712), Şu'be (ö. 170/786), Yahya b. Maîn (ö. 190/805?), İbn Ebi Şeybe (ö. 235/849), Buharî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebu Davud (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892), Ebu Zur'a (ö. 281/894), Nesâî (ö. 303/915), Hakim en-Nisaburî, (ö. 405/1014), vb. tabiîn, tebe-i tabiîn ve abide alimler cerhe tabi tutulmalarına karşın sahabenin cerh dışı tutulmalarının en mühim nedeni, *"Doğrusu İbrahim'e en yakın olanlar, ona uyan bu Peygamber (Muhammed) ve O'na inananlardır. Allah inananların dostudur"* (Al-i İmran, 3/68); *"Allah'ın peygamberini (Muhammed) ve O'nunla beraber olan mü'minleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar"* (Tahrîm, 66/8) vb. nazil olan ayetler ve Hz. peygamber (s)'in çok sayıdaki hadîs ve konu uzmanı alimlerin kollektif yorumlarıdır.

Kur'ân'ı Kerîm farklı görüş örnekleriyle dolu olduğu gibi Hz. Peygamber'in (s) sünnetinde ve her disiplindeki alimlerin eserlerinde de bu türden örnekler bulunmaktadır. Zira fikir özgürlüğü İslam'ın temel ilkelerinden biridir. İslam hukuku alanında oluşan pek çok fikhî ekol, farklı düşünce ve yorumlardan doğmuştur.

Sahabe döneminde, 'görüş belirtme, açıklama talebinde bulunma, itiraz etme, karşı koyma' gibi fikir özgürlüğü gerçekleşmiştir ki bunlar insanî vasıf, özellik ve zaafiyetlerden kaynaklanan doğal davranışlardır. Bu, aynı zamanda İslam'ın her Müslüman bireye yüklediği, batıl ve harama karşı fikir beyan etme sorumluluğudur.

Ünlü hadîs usûlcüsü İbn Salah el-Kürdî'nin ifade ettiği gibi 'Bütün sahabenin şu özelliği bulunmaktadır: Hiçbirisinin adaleti sorgulanmaz. Hepsî Kitab ve sünnetin nassları ile mutemed olan ümmetin icmayla mutlak olarak ta'dîl edildiklerinden bu konu artık tartışma dışıdır.' (*Ulûmu'l-Hadîs*, s. 294)

İbn Arabî, *"Ashabımı eleştirmeyin! Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederimki biriniz Uhud dağı kadar da altını sadaka olarak verse, sahabimin verdiği bir ölçek, hatta yarı ölçek derecesine ulaşamaz!"* (Buharî, 62/5; Müslim, 44/221) hadîsine dayanarak Ebû Zur'a'nın şöyle dediğini nakletmektedir: *"Rasûlullah'ın (s) ashabından birini tenkid edeni gördüğün zaman bil ki, o zındıktır! Zira bize göre Rasûlullah (s) haktır ve Kur'ân haktır! Onlar Kur'ân'ı ve Rasûlullah'ın (s) sünnetini bize ulaştıran Rasûlullah'ın (s) ashabıdır. Kur'ân ve sünneti çürütmek için kaynaklarımızı (şahitlerimizi) eleştirmek istiyorlar. Eleştirilmesi gerekenler onlardır ki, onlar zındıktırlar."* (Ebû Bekir İbn Arabî, *el-Avâsım*, s. 34)

Bu tesbitlerin ötesinde söz söylemenin anlamının olmadığı kanısındayız. Bazı insanların, bildikleri halde karara bağlanan bir konuda, bir takım hataları bahane ederek sahabe; dolayısıyla sahîh hadîs kaynaklarına saldırmayı iyi niyet ve samimi bulmadığımızı belirtmek isteriz.

⁸⁷ Bu tartışmalar için bkz. Nemle, *Muhalefet*, 115-123.

Kaynakça

- Abdulhalik, Abdulğani. *Hücciyetu's-Sunne*. Beyrut: Daru'l-Vefa, 1413/1993.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-Cerrâhî (ö. 1162/1749). *Keşfu'l-Hefâ ve Muzîlu'l-İlbâs amma İštehere mine'l-Ehâdîsi ala Elsineti'n-Nâs*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1351.
- Ahmed, b. Muhammed, b. Hanbel (ö. 241/855). *el-Müsned*. Beyrut: ts.
- Âmidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi Ali b. Muhammed (ö. 631/1234). *el-İhkam fi Usûli'l-Ahkam*, Ta'lik. Abdürrezzak Afifi, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1402.
- Askalânî, el-Hafız Şihabüddin Ebî'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer (ö. 852/1448). *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhâr.*, terkîm, tevbîb, tashîh, tercî' M. F. Abdülbaki, M. el-Hatîb, Kusay M. el-Hatîb. Kâhire: Dâru'r-Rayyan li't-Tûras, 1407/1987.
- Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî (ö. 403/1013). *Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil (et-Temhîd fi'r-Reddi ale'l-Mülhideti'l-Muattıla ve'r-Rafıza ve'l-Havaric ve'l-Mu'tezile)*. tahk. Muhammed Abdulhadi Ebu Rîde-Muhammed Mahmud el-Hudayrî, Kahire: 1336/1947.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ömer (ö. 606/1209). *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh*. thk. Muhammed Hamidullah-Ahmed Bekîr-Hasen Hanefî, yy.: Matbaatü'l-Katulikiyye, 1384.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre b. Berdizbeh (ö. 256/870). *el-Camiu's-Sahih*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Buhârî, Abdulaziz b. Ahmed (ö. 730/1330). *Keşfu'l-Esrar an Usûli Fahu'l-İslam el-Pezdevî*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1394.
- Cevherî, İsmail b. Hemmad (ö. 400/1009). *es-Sıhah Tacü'l-Lüğâ ve Sıhahu'l-Arabiyye*. Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1399.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed (ö. 816/1413). *Kitabu't-Ta'rifât*, yy.: ts.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdillâh (ö. 478/1085). *Kitabu'l-İrşad*. thk. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdulmunim el-Hamid, Mısır: 1950.
- Cüveynî, *el-Burhan*, ta'l. Salah b. Muhammed b. Uvayda, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Cüveynî, *et-Telhîs fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Çağrıçı, Mustafa, TDV *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1988.
- Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Behram (ö. 250/864). *Sünenü'd-Darimî*, Beyrut: Dâru'l-fikir, ts.
- Debbûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa (ö. 430/1039). *Takvîmu'l-Edille fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Halil Muhyiddin el-Mîs. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Demir, Hilmi. *Delil ve İstidlalin Mantiki Yapısı*. İstanbul: İsam Yayınları, 2012.
- Dîb, Abdulazîm. *Fıkhü'l-İmami'l-Haremeyn Hasaisuhu-Eseruhu-Menziletuhu*, Kahire: Daru'l-Vefa, 1409/1988.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş 'as es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/888). *Sünenü Ebi Dâvûd* (Avnu'l-Ma'bûd ile beraber). Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1399/1979.
- Ebû Şehbe, Muhammed, *Sünnet Müdafası* (Difa'un ani's-Sünne). trc. Mehmet Görmez-M. Emin Özafşar, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkh ve Hukuk Terimleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Feyumî, Ahmed b. Muhammed el-Hamevî (ö. 770/1368). *el-Mısbahu'l-Munîr*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Gazalî, Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111). *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul*, Beyrût: Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, ts., (Fevatihü'r-rahamut ile beraber).
- İbn Ebi Hatim, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Razî (ö. 327/939). *Kitabü'l-Cerhi ve't-Ta'dil*, Beyrût: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Ebi Şehbe. *Sünnet Müdafası* (Difa'un ani's-Sünne), trc. Mehmet Görmez-M. Emin Özafşar. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990.
- İbn Emîri'l-Hac. *et-Takrîr ve't-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fi usûli'l-Fıkh*, Mısır: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1316.
- İbn Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 630/1233). *Üsdü'l-Gabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*. thk. Muhammed İbrahim el-Benna- Muhammed Ahmed Aşûr- Muhammed Abdulvahhab Fayid. Kahire: Daru'ş-Şa'b, ts.
- İbn Hibban Muhammed b. Ahmed Ebi Hatim et-Temimî (ö. 354/965). *Kitabu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-duafa ve'l-Metrûkîn*. thk. Mahmud İbrahim Zâyd, Haleb: Daru'l-Vaî, ts.
- İbn Kudame, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî (ö. 620/1223). *Ravdatü'n-Nazır ve Cennetü'l-Münazır*. thk. ve ta'lik, Abdülkerim b. Ali en-Nemle. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1414.
- İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (ö. 275/888). *Sünenü İbn Mâce*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.

- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali (ö. 711/1311). *Lisânu'l-Arab*, Beyrût: Dâru Sadır, 1410/1990.
- İbn Salah, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî (577-643). *Ulûmu'l-Hadîs*. thk. ve şerh Nureddin İtr, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1406/1986.
- İbn Teymiyye, Mecduddin Ebû'l-Berekat Abdüsselam b. Abdullah b. Teymiyye (ö. 652/1254). *el-Müsvedde fi Usûli'l-Fıkıh*, thk. Muammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1384.
- İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Muafirî (ö. 543/1148). *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire: el-Matba'atü's-Selefiyye, 1371.
- İbnü't-Tîb, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali (ö. 426/1035). *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkıh*, Beyrût: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- İsfehanî, Rağîb Hüseyin b. Muhammed (ö. 502/1108 veya 565/1170). *el-Mufredât fi Garibi'l-Kur'ân*, İstanbul: Daru Kahraman, 1986.
- İsnevî, Cemaluddin Abdürrahim b. Hüseyin b. Ali (ö. 772/1370). *Zevâidü'l-Usûl ala Minhâci'l-Vüsûl ila İlmi'l-Usûl*, thk. Muhammed Sinan Seyfû'l-Celâlî, Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1413.
- İsnevî, *et-Temhîd*, thk. Muhammed Hasen Hayto, Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 1434/2013.
- İsnevî, *Nihayetu's-Sûl fi Şerhi Minhâci'l-Usûl ila İlmi'l-Usûl*, Kahire: Matbaatu's-Saade, ts. (Bedahşî'nin Menahicu'l-Ukûli ile)
- Kadı İyaz, b. Musa el-Yahsubî (ö. 544/1149). *el-İlma' ila Ma'rifeti Usûli'r-Rivayeti ve Takyidi's-Sema'*, thk. ve ta'l. Ahmed Ferid el-Mezidî, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- Karafî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısrî (ö. 684/1285). Şerhu *Tenkîhi'l-Füsûl fi İhtisari'l-Mahsûl fî'l-Usûl*, ta'l. Ahmed Ferid el-Mezidî, Beyrût: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Koçyiğit, Talat. *Hadîs İstılahları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Fereh el-Ensari el-Hazreci (ö. 671/1272). *el-Cami li Ahkâmî'l-Kur'an*, Beyrut: Daru'l-Fikr li't-tibaati ve'n-Neşri ve't-Tevzi, ts.
- Leknevî, Ebû'l-Hesenât Muhammed Abdülhay (ö. 1303/1886). *el-Ecvibetü'l-Fazıla li'l-es'ileti'l-Aşeretü'l-Kâmile*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1404/1984.
- Mâlik, b. Enes (ö. 179/795). *el-Muvatta*, Beyrût: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1411/1990.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944). *Kitabü't-Tevhid*, trc. Bekir Topaloğlu, Ankara: İsam Yayınları, 2009.
- Müslim, Müslim b. Haccac b. Müslim el-Kuşeyri en-Nisaburî (ö. 260/874). *Sahihu Muslim*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1336/1918.
- Nemle, Abdülkerim b. Ali b. Muhammed. *Muhalefetü's-Sahabî li'l-Hadisi'n-Nebevi Dirasetün Nazariyyetün Tatbikiyyetün*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr (ö. 303/915). *Sünenü'n-Nesâî*, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts. (Süyutî'nin şerhi ve Sindî'nin haşiyesi ile beraber).
- Neseffî, Abdullah b. Ahmed (ö. 710/1310). *Muhtasarü'l-Efkâr Ala Metni'l-Menâr*, Dimaşk: Dâru'l-Ferfûr, 1422/2001.
- Razî, Fahrüddin, Muhammed b. Ömer (ö. 606/1209). *el-Mahsûl fi İlmi'l-Usûl*, thk. Taha Cabir el-Ulvânî, Kahire: Daru's-Selam, 1432/2011.
- Sâbûnî, Nureddin. *Mâtürîdîyye Akaidi*, trc. B.Topaloğlu, Ankara: DİB Yayınları, 2005.
- Safiyüddin, Abdülmü'min b. Kemalüddin Bağdadî. *Kavaidü'l-Usûl ve Me'akilu'l-Fusûl*, thk. ve tlk. Ali Abbas el-Hikemî, yy. 1409.
- Subhi Salih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları*. trc. M. Yaşar Kandemir, Ankara: DİB Yayınları, 1971.
- Suyutî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir Ebu'l-Fadl, Celalludilin b. Ebi Bekir, (ö. 911/1505). *el-Camiu's-Sağîr min Ehadisi'l-Beşiri'n-Nezîr* (Feydu'l-Kadîr Şerhiyle beraber), Beyrût: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Süyutî, *Tedrîbu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevavî*, Mısır: 1379.
- Şafîî, Muhammed b. İdrîs (ö. 204/819). *el-Um*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Şahin, Hüseyin. *Kelamcılara Göre Delil ve Delil Türleri*, Kelam Araştırmaları Dergisi 13: 1 (2015).
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Abdülkerim (ö. 548/1153). *Kitabü'l-Milel ve'n-Nihal* (İbn Hazm'ın el-Fasl'ının kenarında), Mısır: Daru's-Sâdir, 1317.
- Şîrazî, Ebû İshak İbrahim b. Ali (ö. 476/1083). *Tabakatü'l-Fukehâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrût: Daru'r-Râidî'l-Arabî, 1978.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Süre (ö. 279/892). *el-Camiu's-Sahîh ve hüve Sünenü't-Tirmizî*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Sahabî Kavlinin Hücüyyeti

- Tufî, Süleyman b. Abdilkavi b. Abdilkerim (ö. 716/1316). *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki, Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 1410.
- Uğur, Mücteba. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1998.
- Ünalın, Abdullah. *Hadîsi İnkâr Problemi*, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4/2, 2017.
- Zameşerî, Mahmud b. Ömer (ö. 537/1142). *Esasü'l-Belağ*, Mısır: Daru'l-Kutub, 1972.
- Zebidî, Ebü'l-Abbâs Zeynüddîn (Şihâbüddîn) Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf eş-Şercî (ö. 1205/1791). *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi*, trc. Ahmed Nâim, Ankara: DİB Yayınları, 1976.
- Zerkeşî, Muhammed b. Behadir b. Abdillah (ö. 794/1392). *el-Bahru'l-Muhît fi Usûli'l-Fıkh*, Kahire: Daru's-Safve, 1413.